

נתקבלו במערכת

באשר הוא שם. עיונים על התורה והמועדים. מאת יצחק צבי אושינסקי. קרית יערים, תשע"א. 335 עמ'. (02-6540106)

הדיין והמחבר הרב אושינסקי שליט"א, לשעבר בירושלים והיום בקרית יערים (טלזסטון) הסמוכה, כתב בהיותו תלמיד בישיבת חברון בגבעת מרדכי בירושלים עיונים על פרשות השבוע, תמידים כסדרם. בהקדמת הספר הוא מעיר שהיום מסתמא היה כותב הרבה דברים אחרת, אך 'משום חיבתם וכבודם של בני תורה צעירים המוצאים סיפוק בכתבת חידושיהם בין זמני הלימוד השוטף בישיבה' חשב לנכון בכל זאת להדפיס עתה את הדברים ולהפיצם. הוא ברר שנים-שלושה עיונים על כל פרשה, והתוצאה היא לקט פירושים נאה בעיון-הפשט וברש-הקרוב-לפשט, כמו למשל בבירור השאלה (פרשת בא, עמ' 88-86) מדוע נאמר ש'משה הביט 'כה וכה' לפני שהרג את המצרי? מהו כפל הלשון הזה? רש"י הרי מסביר ש'וירא כי אין איש' הכוונה שרצה לוודא שאין איש עתיד לצאת ממנו שיתגייר, אך הכפל 'כה וכה' עדיין תמוה! מסביר הרב אושינסקי שליט"א: חז"ל אמרו שקשים גרים לישראל כספחת, ואין לעם ישראל מצד עצמו ענין בגרים, ואם כן - גם אם קיים פוטנציאל שמישהו מצאצאיו של אותו מצרי יתגייר אין סיבה שמישהו יימנע מלהורגו! אלא, מסביר המחבר, רק בדור הראשון של הגרות קיים חשש שהגרים 'אינם זהירים במצוות ישראל' כפירוש כמה ראשונים ולכן אולי אינם כ"כ רצויים, אך בדורות הבאים יתכן מאוד שיצא מהם זרע משובח ביותר, וחבל למנוע את לידתו; לכן הקפיד משה לפנות 'כה וכה', בעיון רוחני מדוקדק, כדי לוודא שגם בנו הפוטנציאלי של צאצא אותו מצרי שאולי יתגייר אינו עתיד להיות יהודי כשר, ורק אז 'ויך את המצרי'...

עלון שבות בוגרים. לבוגרי ישיבת הר עציון. עורכים: איל אורבך, אביעד הכהן, יוסף קלמנוביץ'. גליון כד, תשרי תשע"א. 159 עמ'. (alon.bogrim.etzion@gmail.com)

עשרים מאמרים בגליון החדש של 'עלון שבות בוגרים' (להבדיל מאחיו 'עלון שבות' סתם, שהוא בטאון תלמידי הישיבה), מאת ראשי הישיבה, רבניה, אברכיה ובוגריה. הגליון נפתח בהספד על מייסד הישיבה וראשה הרב יהודה עמיטל זצ"ל שנשא בנו הרב יואל יבל"א בהלוויה (נדפס לראשונה ב'המעין' הקודם). במאמר שאחריו מנמק אחד מראשי הישיבה, הרב יעקב מודן שליט"א, את המנהג בישיבת הר עציון לקרוא בשבת שובה כתוספת לדברי הנביא הושע את הפסוקים מיואל, לא רק מ'תקעו שופר בציון' (ב, טו) כמקובל בקהילות אשכנז - אלא גם ארבעה פסוקים קודם (יא-יד), מ'זה' נתן קולו לפני חילו'. הרב מודן מוכיח שכך נהגו כמה וכמה ראשונים, ושכך השכל מחייב - הרי בפסקה זו נמצאים פסוקי תשובה נפלאים כ'שובו עדי בכל לבבכם... וקרעו לבבכם ואל בגדיכם ושובו אל ה' אלוקיכם' וכו' שאין שום הגיון לדלג עליהם; והוא משיב למערער פלוני שלא מדובר על שינוי ממטבע שטבעו חכמים, ושאין שום בעיה לשוב למנהג קדמון כשיש לדבר טעם וסיבה. אולם לענ"ד, למרות שצדק מורי הרב מודן בכל דבריו - עדיין לא יצא ידי חובת הצדקת השינוי: אם כל כך נכון וחכם וצודק להוסיף עוד כמה פסוקים, למה לא נהגו כך בכל קהילות אשכנז? נדמה

לי שכל הוכחה נוספת לצדק ולהגיון שבשינוי הזה רק מחזקת את הראיה שקיימת סיבה דווקא שלא לשנות, ועד שלא ימצא תירוץ מרווח לקושיא זו - חזקו לענ"ד דברי המערער מדברי המסנגר. זה מזכיר את ההתנגדות הידועה של הגרי"ד סולוביצ'יק זצ"ל בעל 'בית הלוי' לחידוש התכלת בזמנו, כאשר ביקש שיסביר לו הרבי מרדזין מחדש התכלת למה פסקו לצבוע בתכלת זו בימי האמוראים, ולמה לא חידשו את יצור התכלת כבר לפני דורות רבים, וקבע שגם אם הרבי מרדזין ירבה כחול הים ראיות בעד התכלת - כולן לא תעמודנה מול קושיותיו הנ"ל; ואכן טרחו ויישבו מחדשי התכלת דהשתא את קושיותיו מכמה וכמה צדדים עובדתיים והלכתיים. אם כן, מדוע באמת לא נהגו בקהילות אשכנז להתחיל את תוספת הפסוקים לנבואת הושע מספר יואל ב, יא והתחילו רק בפסוק טו? עדיין צ"ע, וספק בעיניי אם כדאי לשנות את המנהג עד שתימצא לכך תשובה הגונה. בהמשך עוסק נועם שלזינגר בשיטת הגר"א בענין אמירת שיר של יום במועדים, ומסקנתו שלדעת הגר"א אין מדובר כלל באמירת שיר זכר למקדש - אלא באמירת מזמור שמתאים בתוכנו למועד בו הוא נאמר, ובכך מתיישבות קושיות רבות (תמיהתו בסוף דבריו מדוע מקדימים לפי זה ל'שיר של יום' את המשפט 'היום יום פלוני שבו הלוויים היו אומרים בבית המקדש' - אינה קושיא, מפני שבסידורים הקדמונים משפט זה אכן אינו קיים, והוא תוספת מאוחרת שלא ברור מקורה). רונן כץ מנסה להגדיר 'קשר של קיימא' בהלכות שבת באופן מתמטי; מתברר שקיים ענף בגיאומטריה שנקרא טופולוגיה, תחום שעוסק בגופים גיאומטריים (בלי להתייחס לממדיהם ולצורתם), שבו קיים תת-ענף שנקרא 'תורת הקשרים' העוסק בסיווגם והגדרתם של קשרים שונים. עיקר ההתייחסות בענף זה הוא דווקא ללולאה שיוצר הקשר, ולכן אם נדמיין ששני קצוות החוטים שקשרנו הודבקו זה לזה אחרי הקשירה - ייחשבו שני קשרים כשקולים זה לזה אם אפשר לעבור מן האחד לשני מבלי להפריד את ההדבקה שבין שני קצותיהם. זה נשמע קצת מסובך, אך לפי זה מתברר שהקשר שנקרא 'לולאה' (הקשר שעל גבי הקשר הפשוט בקשירת נעליים למשל) נמצא על פי תורה זו במחלקת ה-unknot ('לא-קשר'), ועל פי אותו עיקרון ניתן לסווג קשרים אחרים, להגדיר 'קשר של אומן' וכו' (בהתאמה יתירה לשיטת ערוך השולחן סי' שיז סע' י שקשר של אומן הוא קשר שבעצם עשיתו יש 'איזה אומנות שאין ההדיוט יכול לעשותו', ולא דווקא שהוא חזק יותר מאחרים) ועוד. מעניין מאוד.

מתווי דרכים. עיתונות אגודת ישראל. יוסף פונד. הוצאת הקיבוץ המאוחד, המכון לחקר העיתונות והתקשורת היהודית ע"ש ברונפמן באוניברסיטת ת"א, תש"ע. 311 עמ'. (yossefu@gmail.com)

ב'המעין' תשרי תשע"א [נא, א] עמ' 115-116 סקרתי את הספר 'תנועה בחרבות', שבחן את פעילותה של תנועת 'אגודת ישראל' ומנהיגיה נוכח השואה. התפעלתי מעבודתו היסודית של המחבר, והנה לאחר זמן קצר מתברר שהיא יסודית הרבה יותר ממה שהנחתי - במקביל למחקרו הנ"ל בדק ד"ר פונד את כל העיתונים לסוגיהם שיצאו לאור ע"י אגודת ישראל והגופים שהיו קשורים עמה, ולמרות שהשואה הכחיזה כל זכר לרבים מן העיתונים והעיתונאים, והעלימה מידע רב בנושא זה - הצליח לאתר כ-330 עיתונים וכתבי עת שיצאו לאור בתשעים השנים שחלפו מאז הוקמה תנועת אגודת ישראל הקשורים לתנועה ולגופים שסביבה, כמחצית מהם לפני השואה וכמחציתם לאחריה. אין מדובר רק ברשימה - אלא גם במחקר מעמיק על תפקיד העיתונות כמובילה וכמשקפת את דעת הכותבים בה, בעיקר בתנועה אידיאולוגית כמו אגודת ישראל, ובתקופות בהן העיתונות היתה למעשה כלי

המידע והחלפת הדעות העיקרי של ציבורים רחבים, כפי שהיא גם כיום אצל חלקים ניכרים מן הציבור החרדי. אמנם מדובר גם על בדיקת העיתונות התורנית והספרותית, עיתונות הילדים ועיתונות הנשים, עיתוני המורים ועיתוני הפועלים - אך בולטים ברשימה העיתוניים הציבוריים-פוליטיים, מ'קול ישראל' ההיסטורי ועד 'המודיע' הוותיק ו'המבשר' החדש. בין השאר מתואר בספר בהרחבה סיפור חייו ו'מותו' של עיתון 'שערים' של פא"י (הזכור בוודאי לטוב אצל ותיקי קוראי 'המעין') במקביל להיעלמות פא"י כתנועה פוליטית, וסיפור לידתו ופריחתו של 'יתד נאמן' כתוצאה ישירה של 'השתלטות' חסידות גור על 'המודיע' והרחקת כל השפעה של הציבור הישיבתי בו (ה'קש' שגרם להחלטה להקים עיתון חדש היה סירוב מערכת 'המודיע' לפרסם את דעתו של הרב שך זצ"ל בענין החרם שקויים אז נגד בנק לאומי, דעה שנגדה את דעתו של האדמו"ר מגור זצ"ל). בין השאר מוזכר כתב העת 'המעין' שהוקם ע"י 'מוסד יצחק ברייער של פועלי אגודת ישראל', וכן כתב העת 'בישובנו' - 'בטאון ישובי פועלי אגודת ישראל' בשני גלגולים: הראשון בשנים תש"ל-תשל"א והשני בשנים תשנ"ד-תשס"ה בעריכת שמואל עמנואל. אי אפשר שלא להזכיר את עיתוני המחותרת האגודאיים בגטאות שתוכנם מרגש ומזעזע, את עיתוני הפליטים שלאחר המלחמה, ואת עיתון המעפילים של פא"י שיצא לאור בקפריסין. הרבה מן המידע שבספר היה נעלם לדורות ללא חריצותו ושקדנותו של המחבר, ועל כך יישר כוחו.

אתר רמבי"ש: רשימת מאמרים של בני הישיבות. <http://www.rambish.org.il>.

מרכיב האתר: יעקב נוימן (yaakov@rambish.org.il)

מדובר על מאגר אלקטרוני המכיל פרטים של אלפי מאמרים תורניים בהלכה, עיון, מחשבה, תנ"ך, תפילה, פיוט, חסידות ועוד, כאשר אצל רובם הטקסט כולו זמין באינטרנט באתר זה או אחר, וב'קליק' אחד אפשר להגיע אליו מתוך אתר רמבי"ש. חלק מהמאמרים רשומים גם ברמב"י הוותיק, 'רשימת מאמרים במדעי היהדות'. רמב"י נוסד בתשכ"ו ככתב עת שהופיע מעת לעת, וכבר לפני שנים רבות הוא הפך לאתר אלקטרוני המוחזק ע"י בית הספרים הלאומי בירושלים; אך רוב המאמרים התורניים המופיעים בכתבי עת ישיבתיים אינם נרשמים ברמב"י, ומכאן החשיבות של רמבי"ש. הרעיון העומד מאחורי רמבי"ש הוא להנגיש ללומדי התורה את המאמרים האיכותיים שנמצאים בכתבי עת וספרי יובל וזיכרון שונים, שבדרך כלל ציבור היעד המיידי שלהם די מצומצם, וגם מי שפעם הגיע לידי אחד מהם - קשה יהיה לו לזכור לאחר זמן באיזה כתב עת או ספר קרה מאמר פלוני בנושא פלמוני; אולם ברשימה ממוחשבת אין קל מזה. נוסף על כך, כמעט כל ישיבה מוציאה לאור כתבי-עת וקבצי מאמרים ובהם חידושי תורה ומחקרי הלכה ומחשבה וכד', וכמה חבל שכתבי-העת והקבצים האלו נחים בדרך כלל בארונות הספרים כאבן שאין לה הופכין. ועוד, כפי שרמב"י מסייע בעולם האקדמי למנוע כפילויות ולחסוך מחקרים מיותרים שכבר נעשו בעבר, וכן עוזר לחוקר להסתייע במחקרי העבר כדי לשפר את עבודתו - כך גם בעזרת רמבי"ש יכול כל אדם בטרם יתחיל לעסוק בנושא תורני מסויים לבדוק מה כבר נאמר עליו במקורות נידחים-יחסית, ולעיתים יגלה אוצרות. אמנם ניתן לטעון שבאותה מידה אפשר למפתח ולרשום חידושים ומחקרים תורניים מספרי גדולי האחרונים וראשי ישיבות בני דורנו, ומה המיוחד דווקא במאמרי רבני הישיבות ותלמידיהן המופיעים ברמבי"ש? אולם הקושיא אינה כה קשה: קיימים מפתחות לא-מעטים לחידושי האחרונים (כמו 'אוצר מפרשי התלמוד' הנפלא של מכון ירושלים), ורובם כתובים על פי סדר המסכת או על פי נושאים,

כך שקיימת בדרך כלל דרך למצוא מה נכתב על מה; מה שאין כן בכתבי העת בני ימינו. באתר רמבי"ש נמצא תיאור קצר של כל מאמר שפורסם בבמה תורנית שיש בו ערך ללומדי התורה. לכל מאמר מצמידים האחראים מילות מפתח להקלה על החיפוש, הפנייה כנ"ל לטקסט המלא של המאמר אם הוא זמין ברשת האינטרנט או לפחות הפנייה למקום בו התפרסם, ואפשרויות חיפוש מגוונות בחתכים שונים – כותרים, מחברים ונושאים. רמבי"ש הוא אתר חינמי, ועוד מעלה גדולה בו – אין בו פרסומות, אם כי יתכן שפרסומות (מתאימות לקהל היעד התורני כמובן) היו יכולות לסייע לו כלכלית להחזיק את עצמו, שהרי מערכת רמבי"ש אינה קשורה לשום גורם כלכלי או אקדמאי; זו מעלתה – אך עובדה זו מקשה בוודאי על האחראים לפתח את האתר. בכל אופן ישר כוחם על עבודתם שכולה בהתנדבות, שיש בה תועלת רבה ללומדי התורה.

הלכה ממקורה – צבא. לימוד הלכות צבא מן המקורות ועד להלכה למעשה. הרב יוסף צבי רימון. מהדורת רעננערט. מרכז הלכה והוראה, בשיתוף ישיבת הר עציון וידיעות ספרים. ירושלים, תש"ע. שני כרכים (בפורמט מוקטן ובכריכה רכה). (mhalacha@gmail.com; 052-9776009)

ממבט ראשון נראה שקיימת סתירה בין לימוד הלכה עיוני ביסודם של הדינים – ובין סיכום ברור וקצר להלכה ולמעשה של אותן הלכות. הרב רימון שליט"א, ר"מ בישיבת הר עציון, רב שכונה באלון שבות ומייסדה וראשה של עמותת 'תעסוקטיף', שבמסירות נפש מסייעת למגורשי גוש קטיף במקום שבו כשלו המדינה ומוסדותיה – מצליח בכשרונו ובסגנונו הבהיר ליישב סתירה זו בסידרת ספריו 'הלכה ממקורה' על ענייני הלכה שונים, כך שגם מי שאינו מצוי בסוגיות הנידונות מצליח להבין את העקרונות ההלכתיים ואת דרך הפסיקה בכל סוגיא, עד שהוא יכול להסיק מן המפורש בספר למקרים אחרים דומים (כתבתי כבר על ספריו על הלכות שמיטה בגליון טבת תשס"ח [מח, ב] עמ' 92-91, ובגליון תמוז תשס"ח [מח, ד] עמ' 103). ענין זה נחוץ במיוחד בספר שנועד להקיף את ההלכות המיוחדות לחייל בצבא"ל, שלא תמיד יש לו את מי לשאול ואת האפשרות לשאול בתוך חיי הצבא הלוחצים והלוחצים. אחד מכלי העזר להבהרת התמונה ההלכתית, שהרב רימון משתמש בו תדיר, הוא המחשה וזיאלית בעזרת תרשימים ותמונות ושימוש בצבעים שונים, שהרי כידוע 'תמונה אחת שווה אלף מילים'. בהלכות ארבע רשויות ועירובין בלבד ספרתי כשישים תמונות צבעוניות המוצגות לצד ההלכה הרלוונטית אותן הן ממחישות ולצידן למעלה ממאה תרשימים וטבלאות, והדברים מאירים ושמיחים. הרב שילב בדבריו גם עצות מעשיות, וכן את נוסח 'פקודות מטכ"ל' הקשורות לענייני הלכה והוראות מיוחדות של הרבנות הצבאית; למשל בהלכות ציצית עמ' 67 מובאת הנחייה של הרב אל"מ שלמה פרץ, ראש מחלקת כשרות והלכה ברבנות הצבאית, 'שכל חייל הלובש טלית קטן מתחת לבגדיו ומעוניין להוציא את פתילי הטלית מחוץ לבגדים – רשאי לעשות זאת ללא כל מגבלה, הן בשגרה והן באימונים', הנחייה שניתנה בזמנו בעקבות התעקשותם של כמה מפקדים שעל הציצית להיות ב'בל יראה' בזמן האימונים. כמו כן מובאות בספר פסקאות ארוכות מ'פקודת השילוב הראוי', המסדרת באופן סביר-יחסית את דרישות הצניעות המינימליות אותן ניתן לדרוש בשירות הצבאי. הגישה ההלכתית של הרב רימון מאוזנת מאוד – הוא עומד על שורת הדין, מבדיל בין דין, ואף בין מנהג שהפך לדין – לבין הנהגות שאינן הלכות, ומוצא לכל פרט את ההגדרה המתאימה לו. המחבר מאריך למשל בשאלת צירוף חיילים שאינם שומרי תורה ומצוות למנין, ומסקנתו שחייל ששמח להשלים מנין – עצם המוטיבציה שלו להצטרף

מראה על הזדהות מסויימת עם שמירת תורה ומצוות ועל התייחסות חיובית לבורא עולם, ובצירוף לחשיבות הקיימת לקרב אותו לאבינו שבשמים - יש מקום לצרפו למנין; אבל אין לדעתו לצרף למנין חיילים שמוכנים לעשות חסד עם חבריהם ולהשלים להם מנין, כשאין להם למעשה שום יחס לתפילה ולריבוננו של עולם. כותרות צד ליד כל פסקה, תוכן מפורט ומפתח מפורט עוד יותר, מסייעים מאוד לשימוש בספר זה. סיפורים והרחבות בענייני מחשבה, מוסר ומידות שנמצאים בתוך מסגרת מדי כמה עמודים מגוונים את הלימוד ההלכתי הרצוף. יישר כוחו של הרב רימון שליט"א, שידע להיעזר בעשרות מתלמידיו בישיבת הר עציון כדי להגיע למוצר משובח ביותר.

גילוי אליהו. יעקב בנימין. ירושלים, תנועת מעייני הישועה, [תשע"א]. 154 עמ'.

(1-700-70-71-81)

'פתיחת אליהו' כוללת כמה פסקאות מתוך ההקדמה לתיקוני הזוהר הפותחות בתיבות 'פתח אליהו הנביא זכור לטוב' ומיוחסות לאליהו הנביא, ועוד פסקה מפיו של רבי שמעון, כ-600 תיבות בסך הכל. 'פתיחה' זו נמצאת ברוב סידורי עדות המזרח וברבים מסידורי החסידים, אחרי שכמה מגדולי ישראל במשך הדורות קבעו שיש לאומרה במועדים שונים - בליל שבת ובמוצאי שבת, לפני תפילות שחרית ומנחה וליד קברי צדיקים, וכן בתאריכים ובארועים מיוחדים למיניהם. מקור אמירת 'פתיחת אליהו' לפני כל תפילה הוא בספר 'מורה באצבע' של החיד"א בשם 'רבנן קדיש', והוא מפני שאמירתה 'מסוגלת לקבלת התפילה'; מתברר שכבר קדמוני המקובלים כתבו שדווקא בפסקאות אלו, יותר מאחרות, רמוזים וטמונים רוב גופי חכמת הקבלה, ומכאן חשיבותן. חס לבו של הרב יעקב בנימין, איש הישוב עמונה שבבנימין שירתו קודמת לחוכמתו, בוגר ישיבות שעלבים ו'מרכז הרב' ועוד ומחוקרי 'מכון שלמה אומן', על אמירת 'פתיחה' יקרה זו בחיפזון ובלי שרוב אומריה מתעמקים בהבנתה, והוא טרח וליקט פירושים מילוליים ותוכניים של גדולי המקובלים לפי סדר ה'פתיחה', וכלל בדבריו הסבר מושגים בסיסיים בחכמת הקבלה, כאלו שאפשר להבינם לאחר התבוננות מעטה - וכאלו שגם לאחר ההסבר ישארו כנראה עמומים, אך לדעתו 'אם האדם ישמע ויחקוק את הדברים על לוח לבו ייתכן שיום אחד הוא יבין אותם, ואם לא יבין אותם בעוה"ז - בעז"ה יזכה לראות ולהבין בעולם הבא'. ספרון זה, בעיצוב נאה מבפנים ומבחוץ, הוא חלק ממפעלי תנועת התשובה וקירוב-הלבבות 'מעייני הישועה'; יהי רצון שימלא גם הוא את חלקו בחזון הגדול המוביל תנועה זו.

רקחות וטבחות - המיתוס על מקור החכמות. אברהם מלמד. ירושלים, הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה והוצאת מאגנס של האוניברסיטה העברית,

תש"ע. יד+535 עמ'. (02-6586659; www.magnespress.co.il)

פרופ' אברהם מלמד מרצה על מחשבת ישראל באוניברסיטת חיפה, והוא נחשב מומחה לתרבות היהודית של ימי הביניים והעת החדשה. בספר זה הוא מנסה לדון ביריעה רחבה ביותר - בהתפתחותה ומסירתה של הנחת-יסוד שהיתה מקובלת לא רק ביהדות, אלא גם בתרבות ההלניסטית-רומית, הנוצרית, ואף בזו האיסלמית שהופיע אחריה, על היות מקור כל החוכמות שבעולם ביהדות. השאלה שמנסה הספר לברר היא, האם ההנחה שמקור הפילוסופיה והמדעים נמצא בתורה ובחכמי ישראל יש לה בסיס מציאותי - או שאינה אלא מיתוס, אגדה ומסורת דמיונית. הוא טוען שבמרוצת ההיסטוריה התקיימה מערכת

מורכבת של מגעים בין התרבויות של העולם הקדום, כמו שאח"כ התקיימה כזו בין היהדות לבין הנצרות והאיסלם, ושאין ויכוח על כך שלרעיונות ממקור תנ"כי ויהודי היתה השפעה מכרעת על התפתחות תרבות המערב כולה, שיש המכנים אותה תרבות 'יודיארונוצרית'. הוא מזכיר שעוד לפני שנוצר הקשר בין יוון לישראל למדו היוונים את האלף-בית מיורדי הים הפניקים (צאצאי הצורים והצידונים), וייתכן מאוד שהם עצמם למדו חכמה זו משכניהם היהודים; אמנם אריסטו ותלמידיו כנראה שלא הכירו כלל את היהודים ואת היהדות, אך אלכסנדר הגדול העביר למעשה את היהודים בעקבות כיבושיו מהעולם הארמי-בבלי לעולם היווני, ומאז החלו הקשרים בין היהודים ליוונים להתהדק. המחבר כותב שהמקור הראשון המזכיר בפירוש את המסורת על קדמוניותה ועליונותה של חכמת היהודים מופיע בכתבי פילוסוף יוני מאלכסנדריה של מצרים בשם הקטאיוס מאבדרה, שחי בתקופת תלמי הראשון (ראשית תקופת התנאים, סביב 300-). מסורת זו התאימה לדעה המקובלת אצל היוונים שהיהודים הם 'עם פילוסופי', המאמין באמונה גבוהה ומופשטת ובא-ל אחד בלתי נראה, ונמצא ברמה אחרת לגמרי מכל העמים סביב. יתכן שהקאטיוס קיבל את המסורת הזו מיהודי מצרים (שלמרות שהיו ספוגים בתרבות הלניסטית נשאו בגאווה את יהדותם), ואולי פגש אותה אף בביקור שערך בארץ בשליחות אדונו המלך תלמי. פרופ' מלמד כותב שבקשת תלמי (השני) מחכמי ישראל לתרגם את התורה ליוונית גם היא היתה תוצאה של הרצון של היוונים להכיר מקרוב את התורה היהודית ואף ללמוד ממנה, אולם התפשטות הגישה הזאת עלתה ליהודים ביוקר: קיימות דעות בין ההיסטוריונים שראשית האנטישמיות ה'רשמית' היתה תגובת-נגד לקירבה וההערכה האלו, כאשר העימותים בין היהודים ליוונים באלכסנדריה ובערים מעורבות אחרות רק ליבו את השנאה. לדעתו לאחר התפשטות הנצרות חיזקו אבות הכנסיה, שכינתה את עצמה 'ישראל האמיתית' (Verus Israel), את האמונה בקדמות החוכמות בעם ישראל לצורכיהם, ומהנצרות עברה אמונה זו לאיסלאם. ואם נעבור אליו - בספר מל"א (ה, יד) אמנם כתוב 'ויבוא מכל העמים לשמוע את חכמת שלמה', אך לא ברור איזה תורות וחוכמות יצאו ממנו לאומות העולם; אולם בדברי חז"ל לא קיימת שום אימרה מפורשת שחכמת הגויים מקורה בישראל, אם כי מוזכרים ויכוחים ודיונים בין חכמי ישראל לחכמי וגדולי אומות העולם, בדרך כלל ביוזמת האחרונים. אי אפשר שלא להזכיר בהקשר זה את הברייתא (יומא סט, א) המספרת על פגישת שמעון הצדיק עם אלכסנדר הגדול בעת ביקורו בארץ ישראל בה הכיר אלכסנדר למעשה בעליונותו הרוחנית של הכהן, ואת המדרשים על פגישות בני ירושלים עם חכמי אתונה (איכה רבה א, ד). רק אצל הפילוסוף פילון ואצל יוספוס פלאביוס (סוף בית שני), שכתביהם במידה רבה אפולוגטיים, נאמר במפורש שחוכמות הגויים נלקחו מהיהודים, ואחריהם בכתבי הראשונים מופיעה לראשונה הדעה הזאת במבוא לפירוש המיוחס לרס"ג על קהלת, ומאוחר יותר בספר חובות הלבבות ובמקורות רבים אחרים; בעיקר מפורסמים דבריו של ריה"ל בכוזרי (אות סו): 'אמר החבר: ומה תאמר בחכמת שלמה, וכבר דיבר על כל החכמות בכח אלוקי ושכלי וטבעי, והיו אנשי העולם באים אליו להעתיק חכמתו אל האומות עד מהודו, וכל החוכמות הועתקו שורשיהן וכללם מאתנו אל הכשדים תחילה, ואחר כך אל פרס ומדי, ואחר כך אל יון, ואחר כך אל רומי, ולאורך הזמן רוב המיצועים לא נזכר בחכמות שהם הועתקו מן העברים - אך מן היוונים והרומים'... זו היתה גם דעתם של הרמב"ן בהקדמה לפירושו לתורה ושל הרשב"ץ בהקדמה לספרו הפילוסופי 'מגן אבות', ושל רבים אחרים. לגבי המוסיקה כותב עמנואל הרומי במחברותיו (המחברת השישית, שורה 341): "מה אומרת חכמת הניגון של הנוצרים? גנוב גונבתי מארץ העברים", ור' אברהם

משער אריה בספרו שלטי הגיבורים (מנטובה שע"ב) מקצין לצד השני: הוא ראה בתורה לא רק את מקור החוכמות הקלאסיות - אלא גם את מקורן של כל תחומי האומנויות והחוכמות המעשיות, כולל מוסיקה, אסטרונומיה, אדריכלות, ייצור כלי נשק, תורת המלחמה ועוד (מהדורה מושלמת ומתוקנת של הספר המיוחד הזה יצאה לאור בשנה שעברה ע"י מכון שלמה אומן ומכון ירושלים, וע"י שם במבוא עמ' 20-19 ובעיקר בהע' 24). הסקירה של פרופ' מלמד הולכת ונמשכת, והספר מרשים ואף מעניין (אם כי לדעתי אפשר היה לקצר חלק מהדיונים, שלעיתים חוזרים על עצמם), אך אי אפשר להימנע מלהעיר על כך שהרבה אידיוקים ואי-הבנות השתרבבו לתוכו, בעיקר במקורות התורניים. ולפי הסדר: בעמ' 96 (וכן בכמה מקומות נוספים) מכוּנה האמורא שמואל "ר' שמואל", שיבוש צורם לכל הרגיל בלימוד גמרא; בעמ' 294-295 מצוטטת פסקה מספר 'אילם' של היש"ר מקנדיאה, כאשר בראש עמ' 295 כתוב 'באורד הגלות וזלות והדלות נחשכו ככבי נפשנו, רפתה רוחנו' וכו', ובהערה 75 מצויין שבמקור נדפס בטעות 'נשפנו' וצ"ל 'נפשנו' - אך ברור ש'נשפנו' הוא הנכון, ע"פ הפסוק באיוב (ג, ט) 'יִחְשְׁכוּ כֹכְבֵי נֶשֶׁפּוֹ יָקוּ לְאֹרֶן וְאֵין, והתיקון ל'נפשנו' הוא שיבוש; בעמ' 302-303 נידונים דבריו של רבי עזריה מן האדומים בענין דעת ר"י אברבנאל על הפגישה שנערכה אורלא בין שמעון הצדיק לאריסטו, ושם כותב המחבר שר"ע מן האדומים בדק את העדייות לזיהוי שמעון הצדיק 'הבחין בין שני חכמים שנקראו בשם הזה' - אולם לא מיניה ולא מקצתיה: ר"ע רק מעיר שיתכן אמנם שהיה יהודי שנקרא 'שמעון' שהיה בקשר עם אריסטו, אך 'אף בעיר קטנה ואנשים בה מעט חיישינן לשני יוסף בן שמעון, כל שכן במצא [צ"ל 'במלא', וכ"ה במקור] רוחב הארץ, פוק חזי כמה שמעון בלתי הצדיק איכא בשוקא', ולא עלה על דעתו של ר"ע מן האדומים שמי שפגש את אריסטו היה 'שמעון הצדיק' אחר; בעמ' 334 נפתחים ראשי התיבות 'א"א ע"ה' - 'אי אפשר עליו השלום' (במקום 'אברהם אבינו')! בעמ' 339-340 מביא פרופ' מלמד את דעת המשכיל יצחק סטאנוב שמלאכת הדפוס הומצאה ע"י בן קמצר (וימא לח, ב) שהיה יודע לכתוב כמה אותיות כאחד, ומקשה עליו בהע' 73: 'סאטאנוב בחר להתעלם מזה שבאותו מקום במסכת יומא נאמר על אותו בן קמצר שם רשעים ירקב' - אולם לא ברור בדיוק מה קשה כאן, שהרי דברים חריפים אלו נאמרו על משפחת בן קמצר מפני שלא רצתה ללמד חוכמה זו לאחרים, ולמה זה סותר את האפשרות שמדובר על המצאת חוכמת הדפוס? בעמ' 445 מצוטט המשפט 'עליהם העמים יתנו עיריהם' - ברור שצ"ל 'עיריהם' ע"פ הפסוק בישעיהו (מג, ט) 'יִתְּנוּ עֲדֵיהֶם וְיִצְדְּקוּ וְיִשְׁמְעוּ וְיִאֱמְרוּ אָמֵן'; ועוד נמצאים בספר שיבושים נוספים, וחבל. והחמור יותר: ב'סוף דבר' (עמ' 456 ואילך) מלגלג המחבר על חכמים אורתודוקסיים בני דורנו שעדיין מאמינים ב'מיתוס' קדמות החוכמה ביהדות, ובין השאר הוא לועג לספרו של הפרופ' לפיסיקה נתן אביעזר 'בראשית ברא' המיישב בין התאוריות המקובלות במדע לבין דברי התורה על בריאת העולם, ובו בין השאר טוען אביעזר שע"פ המדע המקובל היה צורך עבור בריאת הקוסמוס (ואח"כ עולם החי) בשילוב של צירופי מקרים כה נדירים - עד שהרבה יותר הגיוני להניח שהיתה כאן מעורבות אלוהית; כותב על כך פרופ' מלמד שיש כאן כשל לוגי, שהרי המסקנה שהתקיים צירוף מקרים אינה מוכיחה אלא את עצמה ולא שום דבר מעבר לה, ועל כן טעה כאן פרופ' אביעזר 'בהנחת המבוקש'. אך יש כאן אי-הבנה: פרופ' אביעזר כתב רק שמבחינת הסבירות הפשוטה - הרבה יותר הגיוני להאמין בהתערבות של כח אלוהי מאשר בצירוף מקרים כ"כ בלתי אפשרי; איזה כשל לוגי יש כאן? כל פרק הסיום הזה נגוע בזלזול בוטה במסורת היהודית, ואולי יש בכך הסבר חלקי לטעויות הרבות הנ"ל. בסוף הספר נמצאים מפתח מפורט וביבליוגרפיה נרחבת; היפנו את

תשומות לבי לסידרת מאמרים מקיפה מאת החכם השקדן הרב יעקב ישראל סטל שהתפרסמה בשנת תשס"ב בקובץ 'אור ישראל' היו"ל בארה"ב (גל' כה-ל) תחת הכותרת 'מקור חכמת אומות העולם מעם ישראל', אך מקור זה לא מופיע בביבליוגרפיה הנ"ל, וצ"ע.

דרך המלך. גזענות ואפליית גויים בהלכה. אלטרנטיבה הלכתית ומטא-הלכתית לספר 'תורת המלך'. אריאל פינקלשטיין. נתיבות, ישיבת ההסדר 'אהבת ישראל', תשע"א. 144 עמ'. (08-9945323)

משנה תורת המלך. קובץ מאמרים בעקבות הספר 'תורת המלך', כולל תקציר הספר ונספחים. עורך: יוסף פלאי. יצהר, המכון התורני שע"י ישיבת עוד יוסף חי, בשיתוף תנועת דרך חיים, תשע"א. 48 עמ'. (02-9974666)

הגלים שעורר הספר 'תורת המלך' לא שכחו. אחרי אי-סוף מאמרים ותגובות וראיונות ודיווחים בכל סוגי המדיה, אמירות מתלהמות משני הצדדים, וגם התערבות משטרתית ומיניסטריאלית (התקציב השוטף ממשרד החינוך לשיבה ביצהר, תקציב אותו מקבלת כל ישיבה בארץ, מוקפא כבר חודשים רבים!), חוברה ע"י תלמיד-לשעבר בישיבת ההסדר שבנתיבות תגובה תורנית לספר 'דרך המלך'. אין כאן מקום להאריך שוב בכל הנושא, אך מעניין לציין שדברינו בענין 'תורת המלך' (שפורסמו ב'המעין' טבת תש"ע [נ, ב] עמ' 116 ותשרי תשע"א [נא, א] עמ' 109-110) נזכרו במבוא ל'דרך המלך' כמייצגים צד אחד במחלוקת העקרונית האם מדובר כאן על ויכוח הלכתי לגיטימי - מול הצד השני, שבו נמצא גם המחבר, שלדעתו 'ההתמודדות עם תוכנו של הספר במישור ההלכתי בלבד... מקבלת במידה מסויימת את הנחות היסוד הבעייתיות מאוד של מחברי הספר', ובהן שגם על חי גוי ניתן לדון הלכתית בדיוק כמו על דיני עירובין ואורך השרוול, כלשונו. החוברת מתחילה בבירור 'מטא-הלכת' בענין איסור הריגת גוי, בבירור אם אכן יש או אין בהלכה גזענות ואפליה בייחס לגויים, ולבסוף מגיעה לעיקר: חמישה פרקים של התמודדות חזיתית במישור ההלכתי עם דברי 'תורת המלך'. סיימתי את קריאת החוברת 'דרך המלך' ברגשות מעורבים: מצד אחד אכן יש כאן דיון רציני והתמודדות מול פרטים וכללים שבספר 'תורת המלך', כפי שהתבקש, והרי בחלק מן הנקודות יש בהחלט על מה לדון; אך מצד שני מצאתי בה כמה וכמה דברים מקוממים: למשל, בעמ' 35 מביא אריאל פינקלשטיין את דברי שו"ת חבצלת השרון שכשמגיעה אל פוסק-הלכות שאלה - ראוי לו קודם כל להיות 'שוקל בשכלו על אמיתת הענין לפי שכל האנושי איד הוא, ואם נראה לו לפי שכל האנושי שהדבר אמת אז הוא מעיין על פי חוקי תורתנו הקדושה'; ומכאן הוא מגיע למסקנה ש'אם נוצר מצב שבו ההיגיון הפשוט מציג את ההלכה כקריקטורה אבסורדית - יש לבחון את הדברים בעיון ובכובד ראש'. יש כאן יותר מרמז שמחברי תורת המלך לא בחנו לדעתו את דבריהם בכובד הראש הראוי מצד אחד, ומאידך ניסיון לתת משקל מכריע להגיון האנושי ולמוסר הטבעי בשיקולי הלכה, ושני אלו ספק אם הם לגיטימיים (בעיקר מפני שהמחבר לא יצר שום קשר עם מחברי 'תורת המלך' לפני שפרסם את תגובתו!). חלק נכבד מהחוברת מיועד לשכנע ש'גוי כשר' יש לו דין של 'גר תושב' שמצוה לגמול עמו חסד ואסור מדאורייתא לכל הדעות לפגוע בו בניגוד לדברי 'תורת המלך', ובין השאר בעמ' 59 מנסה המחבר להוכיח מ'ספר חסידים' סי' שנח הכותב ש'נכרי הזריז בשבע מצוות... תשיב לו אבידה ואל תזלזלה' וכו' - שלדעת בעל ספר חסידים 'יש לבן נח המקיים מעצמו את שבע המצוות מעמד הדומה לזה של גר תושב'; אך בהע' 163 הוא עצמו מראה שמדובר כאן בהנהגה לפנים משורת הדין,

ואם כן איך אפשר להוכיח ממנה הגדרה הלכתית מחודשת? וקצת מוגזם שבעמ' 94 הוא כותב 'הוכחנו כבר כי... בעל ספר חסידים... נתנו מעמד הדומה למעמד של גר תושב לכל גוי השומר על שבע המצוות'... - כאשר מדובר בהוכחה מאוד מפוקפקת כאמור, ולא רק בייחס לשיטת רבי יהודה החסיד בספרו. דרך אגב, שם בהע' 164 הוא טוען ש'ספר חסידים' הוא ספר הלכה המיועד לפשוטי העם, ובכך דוחה את דברי החיד"א שמדובר בסי' שנח הנ"ל דווקא ב'חסיד אומות העולם' ולא בסתם גוי; אך זו טעות, 'ספר חסידים' הוא ספר הנהגה והלכה מן המדרגה הראשונה המיועד לתלמידי חכמים, ואי אפשר לדחות את דברי החיד"א כאן בקט. בעמ' 69 הע' 169 הוא מדייק מתוך דברי הרמב"ם, שהטעם להלכה שאין להחזיר אבידה לגוי הוא 'מפני שהוא מחזיק יד רשעי עולם' - שהאיסור עוסק רק בגוי רשע ולא בגוי כשר; אך ברור שאין להסיק דיוקי הלכות מלשון טעמי המצוות, והרמב"ם הרי לא מחלק כלל בכל דיני 'לא תחנם' בין גוי כשר לגוי רשע; ואחרון הכביד: בעמ' 105 ואילך מתמודד המחבר עם המקור המרכזי שמביאים מחברי 'תורת המלך' לשיטתם שסתם גוי בימינו אינו גוי כשר, והוא הרמב"ם בהל' מלכים פ"ט הי"ד, הפוסק בענין מצוות 'דינים' שגוי שראה את אחד מחבריו 'שעבר על אחת מאלו ולא דנו והרגו - הרי זה יהרג בסיף, ומפני זה נתחייבו כל בעלי שכם הריגה' וכו'; לכאורה מפורש ברמב"ם שכן נח בימינו שלא דן את חבריו העבריינים חייב מיתה, ואם כן ודאי שאינו גוי כשר! כדי לדחות את הראיה הניצחת הזו הוא מפלפל בדבריו של פרופ' אהרן אנקר מבר-אילן בספרו 'עיקרים במשפט הפלילי העברי', הטוען שמשפט זה אינו חלק מנוסח הרמב"ם שהרי הוא חסר בגירסת הדפוסים, ולפי הגירסה 'הנכונה' מצוות 'דינים' מוטלת רק על הרבים וכלל לא על כל יחיד. מה הוא אם כן הנוסח האמיתי ברמב"ם? כותב פינקלשטיין: "במהדורת פרנקל הסבירו מדוע העדיפו את הנוסח הארוך יותר [=הכולל את המשפט הזה] בכך שבדפוסים נשמטה הלכה זו **כנראה** בדילוג 'הדומות' מ'יהרג בסיף' עד 'יהרג בסיף'. הרי שאין כאן הכרעה ברורה, אלא מסברא", ולכן נראית לדעתו דעתו של אנקר שנוסח הדפוסים המצויים נכון יותר. אך כאן עשה המחבר מעשה שלא ייעשה: בילקוט שינויי הנוסחאות של רמב"ם מהדורת פרנקל מפורש שפיסקה זו מצוייה "בכתבי היד [דהיינו בכל כתבי היד, כמפורש במבוא לשינויי הנוסחאות] ובספר המוגה [=נוסח מוסמך במיוחד, עיי"ש] וכן היה לפני הרמב"ם... ובדפוסים נשמטה הלכה זו **כנראה** בדילוג ע"י הדומות"; ברור כשמש שהתיבה 'כנראה' של מהדירי פרנקל אינה מטילה שום ספק בהכרעה החד-משמעית מהו הנוסח הנכון - אלא מביעה כהשערה רק מהו ה**גורם** לשינוי הנוסח! ועל פי זה הכריע פינקלשטיין שהנוסח הקיים בכל כתבי היד וברמב"ם^[1], נוסח שאינו מתאים לשיטתו, אינו הנוסח נכון, ושלכן אין למחברי 'תורת המלך' על מה לסמוך! לא ייעשה כן במקומנו. ולסיים: החוברת 'דרך המלך' זכתה למכתב הסכמה ארוך ומפורט של מורנו הרב יעקב אריאל שליט"א, המתחילה ב"ישר כוחך על ספרך... הצלחת להפריך את עיקרי טיעוניהם של מחברי 'תורת המלך' מן המסד עד הטפחות" וכו', ומסיימת ב"זכית לכוון לאמיתה של תורה"; יתכן שהרב שליט"א רצה לאזן את התמונה, ולהראות שלא כל רבני ישראל מסכימים עם המסקנות החד-משמעיות שבספר 'תורת המלך', ואין צריך לומר שזו זכותו, אך לי הקטן מאוד לא נח שחוברת זו ומחברה קיבלו 'הסכמה' כה חמה וכה גורפת כאשר מוכח בעליל שיש ב'דרך המלך' פגמים לא מעטים, שרק על חלק מהם הצבעתי. דרך אגב, בסוף דבריו מעיר הרב אריאל שליט"א למחבר על ריבוי השימוש בספר במאמרים אקדמאיים בשילוב עם דברי התורה, מה שמהווה עירוב של חול עם קודש; ואכן עובדה זו בולטת מאוד לכל אורך החוברת. מן העבר השני יצאה לאור לאחרונה חוברת עם מאמרים בעקבות 'תורת המלך'

בשם 'משנה תורת המלך', והשמועה אומרת שפֶּרֶךְ נוסף של 'תורת המלך' עומד לצאת לאור. לא נשאר אלא לקוות שהמשך הדיון בנושאים כבדי-משקל אלו ייעשה באופן תורני ראוי, והאמת והשלום אהבו.

פירוש רש"י על מגילת שיר השירים מפורש ומבואר. מאתי בסייעתא

דשמיא שמעון דיסלדורף. בני ברק, תשע"א. (03-6196341)

פירושו של רש"י לשיר השירים עם הקדמתו הנפלאה ('אחת דיבר אלוקים שנים זו שמעתי... ואמרתי בלבי לתפוש משמעות המקרא ליישב ביאורם על סדרם... ואומר אני שראה שלמה ברוח הקודש שעתידין ישראל לגלות גולה אחר גולה...') הוא פנינה מיוחדת בין פירושי הראשונים והאחרונים לספר 'קודש קודשים' זה, שקשה מאוד כידוע לפרשו כפשוטו. רש"י כאן משלב את פירוש המשל עם פירוש הנמשל ועם תיאור מאורעות עם ישראל במשך ההיסטוריה וחיזוק התקווה לגאולה ועוד. חלק ניכר מדברי רש"י מבוסס כרגיל על מדרשי חז"ל, אך הרבה הוא מוסיף מדעתו. דוגמא לפירוש מאת רש"י: כשהדוד מתחמק אומרת הרעיה (ה, ו) 'נפשי יצאה בְּדָבָר', ומסביר רש"י ש'דָּבָר' של הדוד אינו מוזכר בכתוב, והוא: 'לא אבוא אל ביתך כי מתחילה לא אבית לפתוח'; והנמשל: שהקב"ה לא ביטל גזירתו להחריב את בית ראשון למרות תחנוני נביאיו. וממשיך רש"י: 'וא"ת, והלא ירמיה עומד ומתנבא בימי יהויקים וצדקיהו שובו אלי ואשובה אליכם [=יוצא שאם הם היו שבים בתשובה היתה מתבטלת הגזירה]? [וי"ל] לא לבטל את הגזירה, אלא להקל הפורענות ולהכין מלכותם שובם מן הגולה... ומסביר הרב דיסלדורף: 'אפשר שמפרש לשון "עֶבֶר" (=דודי חמק עבר) כמו שמובא בשיה"ש רבה 'נתמלא עלי עברה', והוא לשון 'ויתעבר ה' ב'. הערה קצרה, שמסבירה היטב את דרכו של רש"י בהבנת הנמשל לפסוק זה. הספר מהווה סיוע רב למי שירצה להבין את פירש"י על שיה"ש על בוריו, לקראת קריאת המגילה הזו בליל הסדר ובשבת חוהמ"פ הבעל"ט.

עיניך רואות. ארבעים שנות ביוגרפיה תורנית, תשכ"ז-תשס"ז. מאיר וונדר.

ירושלים, המכון להנצחת יהדות גליציה, תשס"ט. 370 עמ'. (02-5372014)

הביבליוגרפיות ורשימות המאמרים והביוביבליוגרפיות של הרב מאיר וונדר כבר עשו להם שם. עשרות ספרים וקבצים כבר יצאו מתחת ידו, ואין דומה לו בחריצות ובדייקנות בתחום הרישום התורני. הרב וונדר נוטל על עצמו לעשות את המלאכה הקשה של איסוף בלתי-נדלה של נתונים על ספרים ועל סופריהם, ואחרי שהוא מסדר אותן באופן הראוי - הופכות רשימות אלו לאבני בנין ולכלי עבודה בידיהם של מאות ואלפים, לדורות. בחוברת זו, שיועדה מראש להפצה מצומצמת בלבד, קובצו פרטים על אלפי חכמים ורבנים, אדמו"רים ופרנסים, מלומדים ומחברים, מהדירים ועורכים הקשורים לתורה ולספר התורני, מהרב אליהו אבא שאול אביו של הרב בן ציון זצ"ל, בסוף ימיו בירושלים - ועד הרב אליעזר יהודה ליב הלוי תרשיש, מרביץ תורה בניו יורק. לעיתים מדובר בראשי פרקים בלבד, ולעיתים בכמה שורות - עד שליש עמוד לכל היותר לאיש. הבסיס לביוגרפיות הוא בדרך כלל העיתונות הדתית לסוגיה וכן ידיעות שנודעו אישית לרב וונדר מפי תלמידים ובני משפחה, ובשנים האחרונות גם מאגרי מידע ממוחשבים שונים, כאשר החכמה שבמלאכה היא לתת לכל פירור מידע את המשקל שלו ואת המקום שלו בפאזל המתהווה, ולצמצם את המידע למילים ספורות. הברכה 'יישר כוחך' אינה מספיקה כדי לבטא את ההערכה הראויה לעבודת ענקים זו.